

ВЕРА ПАВЛОВИЋ-ЛОНЧАРСКИ

МАЛИ ПИЈАЦ НА САВИ
КРАЈЕМ XIX И
ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Мали пијак у Београду, центар Савамале или Савске вароши, понос града између 1900. и 1914. године, доживео је судбину његових других делова (Енглезовца, Западног и Источног Врачара, Дунавске падине...), који су у недостатку јасног концепта развоја града постајали простори од највећег интереса за престоницу, а затим, незавршени, препуштани су забораву. Тако је Савамала, центар економске моћи државе и место сучељавања нових идеја о градоградњи, већ после Првог светског рата сасвим занемарена. Данашњим погледом на Карађорђеву улицу и околне улице не може се ни претпоставити сјај који су оне имале почетком XX века.

Почетак развоја Савске вароши, некадашњег предграђа Београда¹ или, како су је Турци звали – Савске јалије, што је касније постао синоним за утрину поред Саве, време је доношења Хатишерифа 1830. године и осамостаљивања српске власти. По мишљењу тадашње власти, једини део града који је био довољно удаљен од турске вароши у шанцу и који није имао посебан печат турске власти био је простор према реци Сави.

Међу »трошним кућама лађара, бостаницја и Цигана«,² и кафана, углавном од слабог материјала,³ налазила се само једна репрезентативна грађевина – некадашња Царска џамија на Сави, касније названа Шериф џамија.⁴

Део Савамале у близини Тврђаве, до данашњег савског моста, називан је још и Лиман – »по пристаништу царских дереглија«.⁵

Даље низ Савску, а пре тога Мајданску улицу, на раскршћу неколико сокака већ тада је формиран Мали пијак (за разлику од Велике пијаце у шанцу). Мали пијак је заузимао простор »између Бристола и Београдске задруге до улице Јаворске (Светозара Радића), и доле ка дрварама«.⁶ Мишљење, иако уврежено, да се ради о тргу неки историчари су покушали да оповргну тврдећи да он »носи само име пијаце, а у ствари је проширено раскршће за четири улице које се ту сустичу«.⁷ Без обзира на

Сл. 1. Хошел »Босна«, разледница са њочейка 20. века

различита мишљења, Мали пијац⁸ је имао све одлике трга. На њему су се окупљали трговци са свих страна и веома дуго је био синоним за свеукупну београдску трговину.

Иза Мале пијаце била је Циганска бара, која се пружала од данашњег Светониколског трга до места уливања Топчидерске реке у Саву и која је касније добила скоро званичан назив Бара Венеција.

Полазиште за развој овог дела вароши биле су интервенције кнеза Милоша на регулацији и уређењу Савамале, при чему треба имати у виду да је по везировој одлуци она и била кнежев спахилук,⁹ иако је, на основу мишљења Совјета, он то право изгубио још 1839. године.¹⁰ У циљу уређења Савамале кнез Милош је преселио њене становнике у Палилулу, постојеће куће од слабог материјала порушио и донео одлуку о изградњи нових. За Савамалу је од највећег значаја била изградња Ђумрукане, као и наредба »да се људи који тргују и трговину посредују морају настанити на Сави«.¹¹

Да су интервенције имале успеха сведочи и податак из 1841. године да цвета трговина, нарочито сољу, и да постоји велики број солана »у даскама затвореним стајама«, као и изванредан број новоподигнутих кућа.¹²

Тада је већ постојао и велики Ковачев или Ковачевићев хан, који се налазио на месту садашњег хотела »Бристол«. Хан је изграђен вероватно око 1834. године,¹³ јер

се помиње у једном документу из 1835. као »Симе Ковачевића с даскама покривен ан«,¹⁴ али без прецизирања места на коме се налази. Године 1865.¹⁵ Хан је откупио Риста Паранос и, већ 1867, извршио његову доградњу и реновирање кафане.¹⁶ Параносов хан, само под тим називом познат до данас, представљао је »читаву малу варош за себе«, са дућанима, кафанама, собама за издавање, магазима и шталама. Иако су у непосредној близини врло брзо почели да се граде хотели европског типа, Хан је имао свој значај све до рушења почетком XX века.

Претпоставља се да је и хотел »Европа« у тадашњој Европској, а касније Херцеговачкој улици припадао хотелима европског типа.¹⁷

Изузетно брз развој Београда уз реку Саву и велики број трговаца који је свакодневно долазио у Београд условили су изградњу нових и преправку постојећих хотела. Хотел »Босну«, изграђену 1860. године, његов власник Риста Паранос је после само петнаест година потпуно изменио и ускладио са захтевима новог времена, ангажујући као пројектанта познатог архитекту Александра Бугарског.¹⁸

Потврда да је Савска варош истог ранга као и постојећи град у шанцу и да нема више карактер предграђа дата је 1862. године, када су се и Карађорђева улица и Мали пијац нашли на списку најважнијих градских улица.¹⁹

Исте, 1862. године, у децембру, Мали пијац је добио још једно сведочанство новостеченог угледа – крст од црвеног мермера, симбол победе над Турцима. Подигнут после Возаревићевог Крста на Врачару и Споменика ослободиоцима Београда у Карађорђевој парку, Крст са Мале пијаце једини је аутентично сачуван споменик победи²⁰ из тог времена.

Иако су за његово подизање заслужна само два човека – Ђира Христић, трговац и Антоније Радивојевић, слуга – који су Крст купили као већ готов,²¹ иза саме идеје стајао је »цео Београд«, о чему сведочи оновремена штампа у којој се наводи да је »освећењу присуствовало пет свештеника и много народа«.²²

Приликом именовања београдских улица, две године касније, Мали пијац, више не само пијаца већ трг у правом смислу те речи, добиће назив Пијаца светог Николе.²³

Шездесетих и седамдесетих година XIX века почиње настањивање трговаца у Савамали. Могућност да самостално тргују са светом створила им је иметак и углед. До тада су они на простору уз Саву имали само магаци и дућане, а од тада су један за другим, прво браћа Крсмановић, затим Риста Паранос, Константин Антула, Лука Ђеловић и Ђорђе Вучо, почели да купују плацеве и да граде куће. Браћа Крсмановић су већ 1877. године била у стању да од Мише Анастасијевића купе велико имање »Лиман« на Сави.²⁴ Од тада па до краја века они су купили и највећи број плацева поред Саве, где су подигли велики број и данас постојећих грађевина.

Године 1884. изграђена је железничка станица. Она је била истовремено признање статусу Савске вароши и највећи подстицај њеном развоју.²⁵

Пет година касније, 1898, Комисија за утврђивање границе вароши сматра да она треба да се шири према Сави у циљу подстицања трговине,²⁶ што је значило и формални улазак Присавља у градски рејон.

Крај века је подручје око Мале пијаце дочекало као привредно изграђено, иако спољне одлике таквог развоја још увек нису биле видљиве. Улице су у највећем броју биле само сокаци, окружење трга, који краси Крст победе, било је неуређено, обала поред Саве нерегулисана, Бара Венеција свуда присутна, а велики број кућа био је од трошног материјала. Само су неке од њих показивале да су почеле да усвајају другачија начела и елементе савременог обликовања. Карактеристичан је пример куће Константина Антуле, из 1853. године, у улици Краљевића Марка 8, која је имала дућане и магаци у приземљу и стан за издавање на спрату. Њена изградња на регулацији и појава подеоних венца између приземља и спрата очитују је као приметак нове грађевинске оријентације. Занимљив је податак да власник не станује у репрезентативном стану на спрату, већ у дворишној кући, на традиционалан начин.²⁷

Сл. 2. Крст са Мале пијаце

Нешто млађа од ње, на углу улица Краљевића Марка и Гаврила Принципа 8, налази се друга кућа Константина Антуле. По својој спољашњости она се битно не разликује од старије куће, али проток од две деценије учинио је да кућа добије извесне елементе нове архитектуре који су изражени у обликовању засеченог угла, чији централни мотив постаје изузетно декоративно обрађен балкон, али и у пиластрима, који уоквирују плитак рељеф испод кровног венца. Посебна пажња је поклоњена ентеријеру. За разлику од претходног, просторије су овде централно распоређене око великог салона, чији су зидови били покривени декоративним сликарством. Обрада врата и степеништа доприносила је општем утиску репрезентативности.²⁸

Године 1893. извршена је регулација Савске (Карађорђевој) улице до Малог пијаца. Истовремено, уз њен фронт почиње изградња стамбено-пословних зграда. Једносратнице трговаца Божидара Пурића, у Карађорђевој 53, и Димитрија Марковића, у броју 55, показују како су за веома кратко време београдски градитељи прихватили архитектуру историјских стилова. Једноставнија, обликована сведеним елементима академизма, читљивим у симетричности и степеновању фасаде, рустичном приземљу, јасно дефинисаним подеоним венцима и скромно декорисаним плитким пиластрима,

Сл. 3. Зирага Љубомира Крсмановића, Карађорђева 59

зграда Божидара Пурића подигнута је, вероватно, неку годину пре зграде Димитрија Марковића.²⁹ Нажалост, до данас нам нису позната имена њихових пројектаната, али се са сигурношћу може претпоставити да су грађене по пројекту школованих архитеката.

Низ зграда у Карађорђевој улици, насталих пред сам крај XIX века између моста на Сави и Травничке, односно улице Светозара Радића, сем што сведоче о томе како се само у једној деценији изменило окружење Малог пијаца, указују и на изузетну лакоћу којом су београдски трговци прихватили европске стилове и европске стандарде градње. Фасаде њихових кућа биле су обликоване академски, уз примену необарокних портала и прозора, клинкер опеке и мансардног крова, попут зграде трговца Николића у Карађорђевој 44 или неоренесансе видљиве на згради број 44, коју је пројектовао архитекта Јован Илкић и која је једна од ретких зграда којој се зна име аутора.

Најзначајније архитектонско остварење подигнуто за оквир Малог пијаца била је зграда браће Крсмановић у Карађорђевој 59, изграђена по плану инж. Милоша Савчића и архитекте Гашпара Бекера.³⁰ Изузетна величина и репрезентативност биле су новост за Савску чаршију, као што је нов био и тип најамне зграде с више станова. Веома узан угао улица Светозара Радића и Карађорђеве акцензован је куполом над атиком постављеном изнад јако наглашеног, двоструко профилисаног кровног венца, чији је пандан постојао и на другом крају, према згради у Краљевића Марка 1. О постојању друге куполе знамо само на основу пројекта, па се може претпоставити да она није ни била изведена будући да је нема ни на најстаријим познатим фотографијама. Трочлана

Сл. 4. Кућа Луке Теловића, Краљевића Марка 1

подела, степеновање по спратовима, наглашавање приземља и изузетно јак кровни венац припадају академизму. У потпуности прихваћен и примењен репертоар необарокне декоративне пластике доследно је спроведен на овој кући »статусу«. Трговци Крсмановићи, дошљаци из Босне, власници »Лимана«, плацева, магазина и дућана дошли су до оног нивоа богатства које се показује репрезентативним грађевинама.

Неку годину касније и Ђорђе Вучо је у улици Краљевића Марка 2 подигао кућу, са станом на спрату и канцеларијом и магацином у приземљу. Година изградње још увек није тачно утврђена и у литератури се наводи крај XIX века³¹ и 1893–1895. година.³² Ово је прва од четири куће које је архитекта Димитрије Т. Леко, крајем XIX и почетком XX века, пројектовао за породицу Вучо и јединствен је пример да исти архитекта буде пројектант свих кућа које инвеститор подиже. У односу на остале, зграда у Краљевића Марка 2 представља само стандардно дело.

Крајем XIX века Сававала је била само делимично регулисана и уређена, с грађевинским фондом који се састојао од малог броја репрезентативних грађевина и великог броја привремених објеката намењених трговини, с пијацом, која је добила карактер трга, и не више са статусом предграђа.

Двадесети век је овим просторима донео бољу повезаност са Европом, коју дотадашњи недостатак града у правом смислу није допуштао. Известан степен еманципације од прошлости, незанемарив ниво економског, а у вези с њим и културног развоја допринео је бржем прихватању тековина западноевропске цивилизације.

Српски архитекти – генерација шездесетих и седамдесетих година – дали су све од себе да најновија искуства

великог света пренесу у »забачену балканску провинцију«, иако средина није увек била сигурна у неопходност тако интензивних веза.³³

Већ прихваћени академизам дубоко је ухватио коре на међу људима који су, живећи на ветрометини, стално били на почетку и због тога је управо оно што је стало, што пркоси проласку времена постало њихов идеал. Последица таквог веровања било је дуго трајање академизма, отпорног на све мене кроз које је архитектонска мисао пролазила.

Продор новог века осетио се у највећој мери у приправском делу града, јер је за четрнаест година, до почетка Првог светског рата, формиран урбанистички, регулисане су улице, извршена је парцелација, почела је изградња пристаништа и кеја, изграђена је основна школа, основан први новчани завод у Србији и, коначно, насута Бара Венеција.

Године 1900. одлучено је да се подигне основна школа за Савски крај на простору Светоникољског трга.³⁴

У исто време донета је далекосежна одлука да се Карађорђева улица продужи до железничке станице. Фронт улице је до тада био у потпуности изграђен. Уз Мали пијак, према Сави, било је имање браће Крсмановић и Ристе Параноса. Уз улицу Краљевића Марка, на непарној страни, налазило се имање Луке Ђеловића, преко пута – Ђорђа Вуча, Аксентија Тодоровића, Марка Стојановића, Маса Николе и Јована Антуле и, на крају, према млину Захарија Поповића – велико Параносово имање.³⁵ По именима власника имања, угледних трговаца и адвоката, јасно је да је простор око Малог пијаца постао престижан и доступан само најбогатијим и најугледнијим Београђанима. Општина је, да би просекла Карађорђеву улицу, морала да откупи највећи део Параносовог имања и да поруши хан, што је и учинила вероватно 1904. године.³⁶ Годину дана касније, августа 1905, у писму адвоката Марка Стојановића Општини београдској помиње се рушење преосталих приземних зграда које су »извесно биле старије од четрдесет година«,³⁷ што претпоставља да је хан већ био порушен.

Повезивање Малог пијаца и железничке станице дало је нов подстицај изградњи у Савској вароши.

Београдска задруга, која је постојала више од две деценије, откупила је имање браће Крсмановић између улица Карађорђеве, Травничке и Херцеговачке да би на њему подигла своју пословну зграду.

На идеју о грађењу баш на том простору вероватно је утицао Лука Ђеловић, трговац са Мале пијаце и председник Управног одбора Задруге, који је у непосредној близини – у улици Краљевића Марка 1 – неку годину раније подигао сопствену кућу. Пројектант је, као и за суседне зграде, био инж. Милош Савчић,³⁸ па отуда потиче њихова више него очигледна сличност.

Сл. 5. Београдска задруга, Карађорђева 58, око 1912

Сл. 6. Београдска задруга, улазни хол

Године 1906. урађен је пројекат за зграду Београдске задруге, чији су потписници архитекти Андра Стевановић и Никола Несторовић. Читав низ написа о појединачном уделу у заједничком пројекту, непосредним утицајима и употреби армираног бетона скоро да су у потпуности исцрпili овај проблем.³⁹

Поузвано се зна да је француска архитектура са краја XIX века имала знатан утицај на обојицу архитеката, да су, такође, посетили Париску изложбу 1900. године, да су у то време већ признати и цењени и да су заједнички завршили зграду Управе фондова. Не зна се тачно колике су приликом пројектовања биле њихове ауторске слободе, а колики захтеви Управног одбора Београдске задруге, пре свега Луке Ђеловића, коме је задруга била оваплоћење животног сна.

Отуда је зграда Београдске задруге, као израз већ поменутог идеала и репрезент моћи и могла да буде само снажна, репрезентативна грађевина, што значи и академски конципирана.⁴⁰

Академизам се огледа у строгој симетрији чеоне фасаде и бочних крила, степеновању фасаде, наглашеном рустичном приземљу, централној куполи и куполама над

крилима. Такође, и сви декоративни елементи су из академског репертоара, укључујући слободностојеће фигуре на централној фасади.⁴¹ Али, та чврста структура је већ почела да се растаче – бочни пиластри централне зоне већ су продрли преко линије кровног венца, иако стидљиво и тражећи завршетак у троугаоном тимпанону. На бочним фасадама тај продор је зауздан, али намерно касно. Резултат је блага заталасаност некадашње надмоћне равне линије. Исти случај је и са фасадом pročеља, којом доминира велика стаклена површина прозора.

Конципирана као пословно-трговачко-стамбена (дућани у приземљу нестали су у адаптацији после Другог светског рата), зграда је имала и академски обликован ентеријер почев од улазног хола, са репрезентативним мермерним степеништем, до свечане сале, са осликаном таваницом и скулптурама – рад београдског ликовесца Фрање Валдмана. Скулптуре су импорт из Немачке.⁴² Само понегде, на месту које није доступно погледу, искрсне неки Ар-Нуво детаљ, попут врата сефа иза шалтер сале.

Када је 1907. године⁴³ била завршена, ништа више на Малом пијацу није се могло мерити старим мерилима.

Сл. 7. Мали пијац, разгледница из двадесетих година 20. века

Мали пијаци, коме је зграда београдске Задруге требало да послужи као украс, морао је да уступне, пре свих хотел «Босна», чија је архитектура припадала прошлом времену и чија је дотрајалост уз нову зграду била видљивија. Трговци на Сави никада се брже нису договорили. Успели су да скупе паре за откуп и да сруше стари хотел.⁴⁴

Године 1909. уклоњен је крст са Мале пијаце. У идеји о новом граду овакав трг се није могао уклопити, па је после Параносовог хана и хотела «Босна» нестао и Споменик победе. Оно у чију част је подигнут било је већ одавно освојено и споменик је, може се рећи преко ноћи, пренет из средишта трга у Моравску улицу.⁴⁵

Савска варош се ослободила бремена наслеђа и почела је да ствара нове вредности.

У такве вредности сигурно се може сврстати грађење кеја од Савског моста до Крсмановићевих магацина,⁴⁶ 1907. године. Уређење кеја је на лицитацији добио познати београдски грађевинар Јован Севдић, али је након кратког времена изградња била прекинута услед недостатка новца и неких техничких проблема.

Иако неспроведена, идеја о кеју је прва идеја о силаску града на обале. Већ познати «страх Београда од воде»

и окретање задњих фасада и дворишта води⁴⁷ били су на најбољем путу да буду превазиђени.

Одлука о изградњи школе за Савски крај, донета 1900, почела је да се реализује тек 1906. године. У једном новинском напису⁴⁸ истиче се «да се за основну школу у Савамали довршује велељепна грађевина која ће украсити Београд». Нажалост, нису сачувани планови школе, а о њеном изгледу сведочи само мали број сачуваних фотографија, иако је зграда постојала до Другог светског рата.

У литератури означена као еkleктична,⁴⁹ Савска основна школа је прави пример неодлучности њеног пројектанта Димитрија Т. Лека у прихватању савремених архитектонских стилова. На школи су, чак и физички, присутна два опредељења: академизам – у основним поставкама и Ар-Нуво – у детаљима.

Следећи корак у организацији Савске вароши била је изградња нове куће Ђорђа Вуча, на углу улица Краљевића Марка и Карађорђеве. Регулацијом из 1905. године дефинисани су облик и величина парцеле.

И за овај објекат, као за претходне који су припадали породици Вучо у улицама Краљевића Марка, Дели-

Сл. 8. Хотел «Бристол», разгледница из друге деценије 20. века

градској и на Теразијама, Ђорђе Вучо је ангажовао арх. Димитрија Т. Лека.

Подигнута 1908. године преко пута Београдске за- друге, као одговор или као изазов, што је вероватније ако се зна Леков однос према Несторовићу и његовом раду, ово је први Ар-Нуво објекат у овом делу града.

Иако се основни концепт зграде заснива на акаде- мизму, мноштво детаља из репертоара Ар-Нувоа опре- дељују је као Ар-Нуво грађевину.

Облик парцеле је диктирао изградњу објекта са три видљиве фасаде – централном и двама бочним, од којих је једна бочна знатно дужа. Централна, окренута Малом пијацу, представља доминанту.

Податак из литературе да »декорација није нарочи- то богата«,⁵⁰ или да су »украси штуро употребљени«,⁵¹ може се оповргнути само набрајањем детаља бочних, скромније обрађених фасада. Веома плитки, што је и захтев Ар-Нувоа, они су и бројни и разноврсни. Ограде балкона од кованог гвожђа различите су на сваком спрату, неке су рађене само геометријским а неке ком- бинацијом геометријских и флоралних мотива. Сви надвратници, натпрозорници, первази портала и про- зора, све површине испод балкона, еркери и међупро- зорске површине богато су обрађени. Примењена деко- ративна пластика је веома разноврсна – од веома једно- ставне геометријске или флоралне до јако наглашене, са представама женских глава или меркура окружених ли- шћем и цветовима, или плитко постављених удвојених профила са декоративно обрађеном косом од које по- лазе декоративне траке, што је један од најчешћих мо- тива Ар-Нуво фасада широм Европе.

Композиција угаоне, главне фасаде, са централном јединственом површином без икаквих подела и број- ним декоративним елементима припада Ар-Нувоу.

Унутрашњост објекта, иако диктирана наменом, но- си такође све одлике новог, а поготову изванредно сте- пениште, необично за београдску архитектуру. Нажалост, у преправкама (1946. године) зграде, оштећене у Другом светском рату, нестали су елементи који су чи- нили посебност ентеријера.⁵²

Када је 1910. године на месту некадашњег Парано- совог хана, на великој парцели – блоку, оивиченој са све четири стране улицама, почео да се гради Гранд хотел »Задруга« (»Бристол«), трансформација Малог пијаца била је у потпуности завршена.

Основни подаци о објекту, у које се убраја ауторство Николе Несторовића, значајно за његово целокупно де- ло, и технички проблеми у вези са фундарањем позна- ти су до детаља и не треба их посебно разматрати.⁵³

Оцене архитектуре хотела »Бристол« су различите. У литератури се наводи да је то објекат на коме је »сеце- сијска декоративност доживела врхунац«,⁵⁴ али и да се

Сл. 9. Дунавска нимфа, скулптура Ђорђа Јовановића, Дунавски њарк, Нови Сад

»приближава тврдим у не нарочито инветивним фор- мама послератног академизма«,⁵⁵ као и то да је »инспи- рисана прочељем хотела »Москва«.⁵⁶

Објекат је конципиран као слободностојећи, са чети- ри видљиве фасаде, уистину се истиче тврдоћом својих форми, изразитом трочланошћу фасаде, наглашеном поделом по хоризонтали и снажним зупчастим кров- ним венцем који прикива објекат и не дозвољава му да се слободно развије до заталасане линије атике, облико- ване у маниру Ар-Нувоа. У истом маниру су урађени и сви декоративни елементи фасаде, иако се има утисак да су само формално примењени без органске везе са корпусом.

Хотел »Бристол«, по намени у складу са традицијом места али обликовањем нов, допринео је новом, европ- ском лику Малог пијаца.

Ако је тачан податак из штампе⁵⁷ да је и Љубомир Крсмановић имао намеру да 1911. године сазида нову

четвороспратницу у непосредној близини места на коме се налазио некадашњи хотел »Босна« и да је она »требала да излази на три улице«, трг би тада био дефинитивно уобличен.

Због тога не чуди одушевљење Светозара Стојановића у посвети књиге *Српски неимар* Луки Ђеловићу, једном од прегалаца Мале пијаце, у којој пише да Савски крај »по лепоти својих зграда чини част Краљевини Србији«, или, даље: »за то се с правом може рећи за Савски крај: ко жели да види Београд као модерну варош нека оде на Саву. Тамо ће тек стећи уверење о напретку једне културне вароши.«⁵⁸

Вероватно би сличан утисак произвела и изградња нове трамвајске пруге, »која би са своје оригиналности била јединствена за Београд. Пројектована пруга би везивала Теразије са Савом у правој линији преко Зеленог венца, са кога би до Светоникољског трга водила преко кућа на шинама које би биле од армираног бетона.«⁵⁹ Предложени пројекат Општина београдска није усвојила. За тако смеле подухвате престоница још није била спремна.

Последња интервенција у Савамали пред избијање Првог светског рата било је уређење сквера испред Београдске задруге. Сквер је био део много већег пројекта за уређење Мале пијаце, који је обухватао и постављање фонтане, Савске нимфе, како ју је назвао аутор, вајар Ђорђе Јовановић. О овом пројекту податке даје Ђорђе Јовановић у писмима упућеним Београдској општини 1921. године.⁶⁰ У њима се наводи да је пред рат урађен сквер пред Београдском задругом по пројекту општинског архитекте Јелисавете Начић⁶¹ и да је Задруга, у договору са Општином одлучила да финансира постављање фонтане у средини сквера. Уз консултације са арх. Начић и по коначном одобрењу арх. Лежеа, главног директора свих техничких одељења Општине, Ђорђе Јовановић је »израдио фигуру Савску нимфу за ту фонтану«.

Не може бити сумње у тачност података с обзиром на то да су писма упућена Општини, која је била инвеститор радова на уређењу сквера, а да је арх. Јелисавета Начић радила на сличним пројектима све до оставке 2. јула 1919. године.⁶²

Није нам познат пројекат, али је познат изглед сквера са фотографија и разгледница из међуратног периода.

Не знамо ни како изгледа Савска нимфа, осим што постоји податак, који је дао Јовановић, да је то »велика фигура за фонтану од бронзе«. Савска нимфа се не помиње ни у једном од радова који се баве делом Ђорђа Јовановића.⁶³ Постоји једна фонтана која је објављена у *Календару* Четврте југословенске изложбе уметничких дела, одржане 1912. године, али као скица, јер се наводи као »женска фигура за фонтану (гипс)«.

Данас се зна за једну фонтану коју је израдио Ђорђе Јовановић, и то је фонтана Дунавска нимфа у Дунавском

парку у Новом Саду.⁶⁴ Уколико је тачан податак да је постављена 1911. године,⁶⁵ онда фигура у гипсу не би могла да буде скица за Дунавску нимфу. У прилог претпоставци иде и опис фигуре за фонтану у критици изложбе, који не одговара бронзаној скулптури.⁶⁶

Београдска општина није откупила Јовановићева дела по његовом предлогу, већ је писма упутила на разматрање Б. Поповићу, који је предложио да Ђорђе Јовановић направи изложбу и да се онда откупе дела са изложбе. Том приликом је изнео и примедбе да су неки радови реплике, што је озлоједило вајара,⁶⁷ који је одбио »да за љубав општине приређује изложбе«.

Грађевинска секција Општине београдске, којој је такође упућен предлог на разматрање, навела је непостојање регулационог плана и недостатак финансијских средстава као разлог за одбијање постављања фонтане по већ делимично реализованом пројекту.

Да је пројекат реализован, Београд би добио јединствен трг. Нажалост, рат је био бржи. Када је он прошао, више ништа није било исто. Генерација која је створила »нови град на Сави« сишла је са сцене. Потомци Ристе Параноса су остатке очевог имања испарцелисали и распродали; наследници Ђорђа Вуча, сломљени економском кризом, продали су сва своја имања; Љубомир Крсмановић је све непокретности завештао српској војсци, као што је Лука Ђеловић сву своју имовину оставио Универзитету, а Алекса Крсмановић српској држави.

За оне који су их наследили Мали пијац није имао никакво посебно значење и потонуо је у заборав. Некадашњу живост заменила је учмалост. Ниједна од идеја започетих пре Првог светског рата није настављена после њега. Онако како је дочекао 1914. годину, Мали пијац је дочекао и нови век.

Новој генерацији стасалој у српском Београду нудио се онај део града о коме њихови дедови нису могли ни да сањају.

За доказ таквог стања може да послужи резултат велике анкете о споменицима и трговима Београда, коју су спровеле *Београдске ојштинске новине* 1933. године⁶⁸ и у којој су учествовали познати архитекти, историчари уметности и вајари. О Малом пијацу и Савској вароши нема ни речи.

НАПОМЕНЕ:

- 1] Б. Перуничкић, *Београдски суд, 1819–1939*, Београд 1964, 12.
- 2] Т. Стефановић Виловски, *Метаморфоза Београда*, Београд 1911, 54.
- 3] Б. Перуничкић, *Ујрава вароши Београда*, Београд 1970, 407–408.
- 4] Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, Београд 1977, 44.

- 5] Т. Стефановић Виловски, *Метаморфоза Београда*, 54.
- 6] Д. Ј. Ранковић, *Шетња кроз сџари Београд*, Београдске општинске новине, новембар 1939, 691.
- 7] С. Зорић, *Лейа варош*, цитирано према: *Београд између сиварности и сна*, Урбанизам Београда 66–67 (1982), 42.
- 8] У литератури се јавља двојност назива: Мали пијац и Мала пијаца, с тим што се у старијој јавља само Мали пијац, као што се и за шири простор користе називи Сававала, Савска варош, Савска чаршија.
- 9] Б. Перуничкић, *Београдски суд*, 13.
- 10] *Истио*, 768.
- 11] Т. Стефановић Виловски, *Метаморфоза Београда*, 64.
- 12] С. Марјановић, *Опис београдске вароши*, цитирано према: *Београд између сиварности и сна*, 9–10.
- 13] Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 408; Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, 95.
- 14] Б. Перуничкић, *нав. дело*, 643.
- 15] Д. Ђурић-Замоло, *Хоћели и кафане Београда XIX века у Београду*, Београд 1988, 14, наводи да је неко из породице Паранос откупио Хан, док М. Костић, *Усџон Београда*, Београд 1994, 51, изричито наводи 1865. годину и Ристу Параносу као власника.
- 16] М. Костић, *нав. дело*, 52.
- 17] Д. Ђурић-Замоло, *Хоћели и кафане Београда XIX века*, 121.
- 18] М. Костић, *Усџон Београда*, 52; Д. Ђурић-Замоло, *Хоћели и кафане XIX века у Београду*, 16.
- 19] Б. Перуничкић, *Београдско насеље и прво именовање улица у њему*, Годишњак града Београда XVI (1967), 116.
- 20] А. Павловић, *Јавни сџоменици на џодручју града Београда*, Каталог, бр. 82; М. Тимотијевић, *Меморијал ослободџоцима Београда*, Наслеђе V (2004), 20.
- 21] Досџе о проглашењу за споменик културе Крста с Мале пијаце, Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда.
- 22] С. Шумаревић, *Крст као сџоменик џобеде*, Београдске општинске новине, септембар 1933, 590.
- 23] Б. Перуничкић, *Београдско насеље и прво именовање улица у њему*, 123.
- 24] Тапија за »Лиман«, Историјски архив Београда, Фонд Општине града Београда, Техничка дирекција, К-1503.
- 25] Б. Максимовић, *Идеје и сиварности урбанизма Београда 1830–1941*, Београд 1983, 22.
- 26] С. Неџић, *Урбанисџичко уређење Београда од 1866. до 1914. џодине*, Годишњак града Београда XXIII (1976), 177–178.
- 27] М. Костић, *Усџон Београда*, 113.
- 28] Б. Вујовић, *Београд у џрошлости и садашњости*, Београд 1994, 199; Г. Горџић, *Архџиекџонско-исџоријски коменџари*, у: М. Костић, *Усџон Београда*, 223.
- 29] Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, *Сисџемајско исџраживање џишџине Савски венац*; Б. Вујовић, *Београд у џрошлости и садашњости*, 201.
- 30] Г. Горџић, *Архџиекџонско наслеђе града Београда*, 39, Београд 1966; Д. Ђурић-Замоло, *Граџијељи Београда 1815–1914*, Београд 1981; Б. Вујовић, *Београд у џрошлости и садашњости*, 203; А. Магџић, В. Шолаја, *Милош Савчић, граџијељ, џривредник, граџоначелник*, Каталог изложбе, Београд 1997, 30.
- 31] Б. Вујовић, *Београд у џрошлости и садашњости*, 199. Аутор наводи као власника фирму »Флајшар и Челебоновић«.
- 32] М. Костић, *Усџон Београда*, 60. Као власник куће јавља се Ђорђе Вучо, што је тачан податак.
- 33] Као илустрација може да послужи случај арх. Димитрија Т. Лека, који тражи позајмицу од Општине да би отишао на Светску изложбу у Париз, 1900. године. Одборници стално одлажу одлуку за наредно заседање, док на седници од 31. 10. молбу нису ставили ад аста, јер је изложба скоро завршена па тиме и престаје потреба да се одобри позајмица. Београдске општинске новине, 19. 11. 1900, 196.
- 34] Београдске општинске новине, 11. 6. 1900, 101.
- 35] Планови регулације Карађорђево и околних улица, Историјски архив Београда, Фонд општине града Београда, Техничка дирекција, К-1493, К-1503.
- 36] Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима*, 95, наводи 1908. као годину рушења, М. Костић, *Усџон Београда*, 52–1904. годину, а Ж. П. Јовановић, *Из сџарџи Београда*, Београд 1964, 35–1899. годину.
- 37] Историјски архив Београда, Фонд Општине града Београда, Техничка дирекција, К-1503.
- 38] Д. Ђурић-Замоло, *Граџијељи Београда*, 92; Б. Вујовић, *Београд у џрошлости и садашњости*, 203; А. Магџић, В. Шолаја, *Милош Савчић*, 31.
- 39] Почев од Богдана Несторовића сви историчари београдске архитектуре писали су о односу двојнице архитектата.
- 40] О згради: Н. Несторовић, *Грађевоине и архџиекџи у Београду џрошлоџ сџолећа*, Београд 1937, 76; З. Маневић, *Пиџири модерне архџиекџуре Београда*, Урбанизам Београда 16 (1962); Г. Горџић, *Архџиекџонско наслеђе града Београда*, 64; Ј. Секулић, Ж. Шкаламера, *Архџиекџонско наслеђе Београда*, II, Београд 1966, 31; З. Маневић, *Срџска архџиекџура 1900–1970*, Београд 1970; Б. Несторовић, *Београдски архџиекџи Анџра Сџевановић и Никола Несџоровић*, Годишњак града Београда XXIII (1975); Д. Ђурић-Замоло, *Граџијељи Београда*; Б. Вујовић, *Београд у џрошлости и садашњости*; Досџе о џроџлашењу Београдске задруге за сџоменик кулџуре, Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда.
- 41] Ђ. Сикимић, *Фасагна скулџура у Београду*, Београд 1965, 56–58.
- 42] Податак добијен од арх. Богдана Несторовића. Досџе о проглашењу Београдске задруге за споменик културе, Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда.
- 43] О завршетку зграде београдске Задруге: Београдске новине, 28. и 30. 9. 1907; Недеља, бр.1, 1907.

- 44] Д. Ђурић-Замоло, *Хоћељи и кафане XIX века у Београду*, 14.
- 45] Интересантно је да се у оновременој штампи уопште не помиње измештање споменика.
- 46] Београдске новине, 17. 5. 1907. Последњи Крсмановићев магацин налази се у бр. 17 данашње Улице браће Крсмановић.
- 47] С. Зорић, *Леја варош*, 35.
- 48] Београдске новине, 1. 7. 1906, 2.
- 49] Д. Ђурић-Замоло, *Градишељи Београда*, 68.
- 50] *Исио*.
- 51] Ж. Шкаламера, *Сецесија у архиепископској Београда 1900–1914*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 3 (1967), 330.
- 52] План преправке зграде, Историјски архив Београда, Фонд техничке дирекције, ф. XXII-108-1930.
- 53] Н. Несторовић, *Грађевине и архиепископски у Београду прошлој стоголећа*; З. Маневић, *Пионери модерне архиепископске Београда*; Г. Гордић, *Архиепископско наслеђе града Београда*, II; Ж. Шкаламера, *Сецесија у архиепископској Београда*; З. Маневић, *Српска архиепископска 1900–1970*; Б. Несторовић, *Београдски архиепископски Андрија Сивановић и Никола Несјоровић*; Д. Ђурић-Замоло, *Градишељи Београда*; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*; Досије о проглашењу хотела »Бристол« за споменик културе, Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда; А. Кадијевић, *Два тока српској архиепископској Ар-Нувоа, интернационални и национални*, Наслеђе V (2004).
- 54] Ж. Шкаламера, *Сецесија у архиепископској Београда*, 330.
- 55] З. Маневић, *Српска архиепископска 1900–1970*, 17.
- 56] А. Кадијевић, *Два тока српској архиепископској Ар-Нувоа*, 62.
- 57] Београдске новине, 19. 3. 1911. Из текста се стиче утисак да је за нову зграду већ урађен пројекат. Међутим, власник имања у Карађорђевој 46 није био Љубомир, већ Алекса Крсмановић, што се види из објаве Задужбине Алексе Крсмановића о продаји имања 1937. године (М. Костић, *Усио Београда*, 54) и списка непокретних имања у тестаменту Љубомира Крсмановића (Историјски архив Београда, Фонд Општине града Београда, Техничка дирекција, К-1503).
- 58] С. Стојановић, *Српски неимар*, Београд 1912, 100.
- 59] Београдске новине, 12. 7. 1910, 3.
- 60] Историјски архив Београда, Фонд Општине града Београда, Административни одсек, К-16, ф-4382/21. Писма су имала циљ да Општина откупи од Јовановића један број скулптура у замену за општински плац на ком би могао да озида атеље.
- 61] У досадашњим радовима који су се бавили делом арх. Јелисавете Начић нема података о њеном учешћу у пројекту сквера: М. Минић, *Прва Београђанка архиепископа – Јелисавета Начић*, ГМГБ III (1956), 451–458; Д. Ђурић-Замоло, *Градишељи Београда*, 70–72; О. Ножинић, *Јелисавета Начић – прва жена архиепископа у Србији*, Зборник за ликовне уметности Матице српске XIX (1983), 275–292; Д. Ђурић-Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архиепископа са београдској универзитетској генерације 1896–1940*, Пинус 5 (1996), 43–47.
- 62] Историјски архив Београда, Фонд Општине града Београда, Административни одсек, К-9, ф-1-53/19.
- 63] *Вајарски радови академика Ђорђа Јовановића*, САНУ, Београд 1933; А. Шаулић, *Ђорђе Јовановић – српски вајар*, Нови Сад 1955. Чак је не помиње ни сам Ђорђе Јовановић у биографији писаној 1947. године: Досије преминулих чланова САНУ, Јовановић Ђорђе, 1861–1953, рукопис, Библиотека САНУ; У. Анић, *Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића*, магистарски рад, одбрањен 1991. године, рукопис, Библиотека Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду. У свим радовима се помиње Нимфа Дунава, а у А. Шаулић, *Ђорђе Јовановић – српски вајар*, под редним бројем 14 – »статуа природне величине од бронзе, украс парка у Новом Саду«. Ђорђе Јовановић је урадио неколико скулптура са сличном тематиком. Постоји рељеф Савска нимфа над порталом зграде у Балканској улици 19, Персонафикација Саве (или Сава), рађена у мермеру, и Сава, бронзана фигура из 1908. у Народном музеју у Чачку.
- 64] Нажалост, на фонтани не постоји година ливења која би помогла разрешењу дилеме.
- 65] Документација Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, подаци добијени од Војислава Пушкара, разгледнице настале пре Првог светског рата објављене у: Ђ. М. Србуловић, *Крајска историја Новог Сада*, Нови Сад 2002, разгледница из 1912. године са приказом Дунавског парка са фонтаном, објављено у: Т. Милитар, *Нови Сад на раскрсници минулој и садашњем века*, Нови Сад 2002, 41.
- 66] Б. Лазаревић, *Југословенска изложба*, Реч, 15. 5. 1912.
- 67] Писмо Ђорђа Јовановића од 16. јула 1921. године. Историјски архив Београда, Фонд Општине града Београда, Административни одсек, К-16, ф-4382/21.
- 68] Београдске општинске новине, април 1933, 239–287.

Summary: VERA PAVLOVIĆ-LONČARSKI

LITTLE-MARKET-ON-SAVA AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

The square at the junction of Karadjordjeva, Svetozara Radića, Hercegovačka and Travnička streets, popularly known as Little-Market-on-Sava, dates back to about 1830 as the result of a decision restricting the housing of traders and dealers to the Sava riverfront.

A makeshift marketplace was soon to grow into a plaza. The regulation of the streets that formed it, its architectural frame at first consisting of inns, and then of European-style hotels, the construction of commercial and residential buildings in its immediate surroundings as well as the mounting of a monument to victory made the Little Market a hub of Belgrade's life.

The twentieth century brought prosperity to the Little Market and its broader neighbourhood, Savamala. By World War One it had been shaped in urban-planning terms, its regulation and plotting had been completed, Sava quaysides had begun to be built, an elementary school had been constructed and Serbia's first banking institution founded. Buildings from the mid nineteenth century gave way to those influenced by contemporary European architecture.

The most important building on the square is that of the Belgrade Cooperative constructed in 1907 according to the design of Nikola Nestorović and Andra Stevanović. Together with the house of Djordje Vučo, known as Vučo's House on the Sava, built in 1908 according to the design of Dimitrije T. Leko, and Bristol Hotel, built in 1910 according to the design of Nikola Nestorović, it conferred a completely new, European, look on the Little Market. The effect was enhanced by a piazza in front of the Belgrade Cooperative building, designed by the city architect Jelisaveta Načić. The design had included a fountain, the Sava Nymph, »a large figure in bronze« by the sculptor Djordje Jovanović. It was never mounted, however, and its fate remains unknown.

After World War Two the Little Market has sunk into oblivion. For the generations born in the new state the site has lost the significance it had for their fathers.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Bosnia Hotel, early-20th-century postcard
- Fig. 2. The cross from the Little Market
- Fig. 3. Building of Ljubomir Krsmanović, 59 Karadjordjeva St
- Fig. 4. House of Luka Čelović, 1 Kraljevića Marka St
- Fig. 5. Belgrade Cooperative building, 58 Karadjordjeva St, ca 1912
- Fig. 6. Belgrade Cooperative, entrance hall
- Fig. 7. Little Market, postcard, 1920s
- Fig. 8. Bristol Hotel, postcard, 1910s
- Fig. 9. Danube Nymph by Djordje Jovanović, Danube Park, Novi Sad